

O životu poslije smrti

Nikola Skledar

*Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
e-mail: skledar@idi.hr*

SAŽETAK U ovome tekstu riječ je, prvo o smrti kao neminovnoj sastavnici i sudbini prolaznoga i konačnoga ljudskog zemaljskog života, te o čovjekovu odnosu prema njoj kao takvoj i mogućem vječnom životu duše poslije tjelesne smrti u onostranosti kao najvećoj čovjekovoj tajni i misteriju. Zatim, u drugome dijelu rada, interpretirani su odgovori reprezentativnoga uzorka ispitanika na pitanje u anketnom upitniku: »Što mislite o životu poslije smrti?« Čak i više nego što je očekivano, ti odgovori pokazuju znatnu nekonzistentnost i nedosljednost deklariranih vjernika i nevjernika u odnosu spram toga teškog i trajnoga ljudskog problema. To se, doduše, dijelom može objasniti kao posljedica neupućenosti i nekoncentriranosti ispitanika tijekom dugoga ispitivanja, ali svakako i teškoćama i nedoumicama pred tim složenim, za-gonetnim, svagda aktualnim čovjekovim pitanjem.

Ključne riječi: smrt, odnos prema smrti, život poslije smrti, religioznost, nereligioznost.

Primljeno: 20. svibnja 2005.

Prihvaćeno: 12. lipnja 2005.

»Skončati moraju sva živa bića koja nastanjuju Zemlju, ali za umiranje kadar je jedino čovjek...

Čovjek kao čovjek označen je i odlikuje se time što je u svemiru jedino biće koje egzistira otvoreno prema smrti...«

(Eugen Fink)

O smrti i čovjekovu odnosu prema njoj

Čovjekovu opstanku imanentna je kao konstitutivna njegova značajka samointerpretacija, što znači da u bit čovjekove egzistencije pripada tumačenje njezina smisla, sudbine, sreće, zadaće itd. (Fink, 1984.).

Što je, ili tko je, zapravo, čovjek? Što znači biti čovjek? Koji je smisao njegova života, stvaralaštva, ljubavi, smrti? Odakle dolazi, kamo ide? Gdje je i što njegov iskon i *esbaton*? Koja mu je svrha u povijesti i u kozmosu? Kakav mu je odnos s nadnaravnim?

Taj odnos ovisi, dakako, o našoj egzistencijalnoj, povijesno-društvenoj i personalnoj situaciji te o shvaćanju naše zemaljske jednokratnosti i konačnosti, o doživljavanju našega »sada« i »ovdje« u beskraju kozmosa i beskonačnosti vremena.

Iako iskonski modusi i fenomeni, te granične situacije ljudske egzistencije po svojoj u osnovi a-racionalnoj ili nad-racionalnoj naravi u krajnjoj crti izmiču strogim logičkim odredbama i teorijskom pojmovnom obuhvaćanju bez ostatka, ili upravo zato, oni vazda začudno aficiraju ljudski duh i potiču ga uvijek nanovo na neizvjestan hod u njihove otvorene obzore.

Čovjek je nesumnjivo, kao i sva ostala živa bića, propadljiv, prolazan, konačan. Ali, on se jedini od svih bića odnosi prema tome otvoreno, kao određen za smrt, kao posvećen smrti.

Odnos spram smrti utječe na odnos prema životu, a shvaćanje života određuje odnos prema smrti.

Čovjekov odnos prema smrti je razumijevajući, osviješten o određenosti za nju. Po tome se on razlikuje od svih drugih bića, budući da životinja toga nije ni svjesna, a Bog ne umire.

Životinje nemaju svijest ni povijest, a Bog ne mora na ljudski način raditi, patiti, boriti se, a pogotovo ne umrijeti.

Prema tome, čovjeka ne možemo ispravno i potpuno protumačiti ni kategorijama biologije, ni teologije. Odnos čovjekova opstanka prema svijetu, odnos tu-bitka spram bitka upućuje ga na razumijevanje i spoznaju svijeta i sebe sama.

Smrt je zasigurno najveća čovjekova nepoznanica, tajna, misterij, jer o njoj, za razliku od svih drugih temeljnih fenomena ljudskoga opstanka – stvaralaštva, igre, borbe, ljubavi, on nema nikakvo vlastito neposredno iskustvo. Ni fenomen tzv. kliničke smrti tu ništa bitno ne mijenja. No, ipak je smrt sveprisutna sjena i latentna pratiteljica čovjekova života, stvaralaštva, svijesti i podsvijesti.

Smrt je imanentna tendencija života. Ono što nas donosi srodno je onome što nas odnosi. I smrt je za svakoga strogo pojedinačna i vlastita, ali istodobno i ukidajuća – uspostavljajuća sveza pojedinca, osobe i kozmosa (u kršćanstvu – jedinstvo i ljubav s Bogom u *esbatonu*).

A. G. Matoš negdje je o tome veoma lucidno zapisao: »Iz smrti izlazimo i u smrt ulazimo kao most iz mraka u mrak, iz tajanstvenosti života u sakramentalne misterije«.

Čovjek kao vremenito biće zna da tijekom vremena sve donosi i odnosi, da vrijeme sve daruje i oduzima. Jedino on (u svim kulturama) priređuje pogrebne obrede i svečanosti.

Smrt je i psihička realnost, jer je u čovjekovu životu manje ili više neprestano potisnut strah od nje.

Ljudski je život tako stalna pozornica smrti.

Iako postoje različiti kulturalni oblici odnosa spram smrti, javni načini njezina tumačenja – običaji, kultovi, rituali, bez čega nema ni jedne ljudske zajednice – ipak je svaki čovjek u smrti sam (Morin, 1981.). Nigdje se tako kao u smrti ne očituje čovjekova bitna samotnost i jedincatost. Izvjesnost smrtnosti, a neizvjesnost smrtnoga trena izvor je permanentne maglovite ugroženosti i nesigurnosti. To znanje o smrtnosti, začudnost i zagonetnost smrti potiče istovremeno i znatiželju (*Ibaumazein*) za sve tajnovito i upitno.

A najveći je misterij i najteže čovjekovo pitanje, poput onoga o Bogu i s njim povezano, što slijedi poslije tjelesne, biološke smrti?

Misterij i misteriozno ostaje svagda izvan okvira racionalnoga spoznajnog dometa i »dostupno« je samo ekstatičnom mističnom doživljaju, odnosno vjerovanju koje jedino može učiniti taj »spoznajni«, tj. doživljajni skok. Tu ne važe nikakvi puki racionalistički, »logički«, štoviše senzualistički argumenti (*Epikur, Lukrecije*), da se smrti ne treba bojati, jer ona za nas nije ništa, tj. dok postojimo mi, nema smrti, a kada nastupi smrt, nema nas (nikakvih osjeta), odnosno, teza o simetriji prošloga i budućeg nepostojanja, po kojoj između ta dva nepostojanja, osim vremenske, nema nikakve druge razlike, pa kako se ne bojimo prošloga nepostojanja, ne trebamo se bojati ni budućega. Dakako, ovdje ne pomaže ni tzv. »matematički« argument ili pogled *sub speciae aeternitatis*, koji se osniva na omjeru vremena našega postojanja i nepostojanja, po kojemu bi nam onda trebalo biti svejedno koliko živimo, budući da je vrijeme u kojemu živimo konačno, a mrtvi ćemo biti beskonačno (Berčić, 2004.).

Mit i religija, svatko na svoj način, tu nude svoje obećavajuće (i zastrašujuće) odgovore o vječnom životu (o blaženom životu duše pravednika i mukama grešnika).

Život se u mitu doživljava kao kontinuirana cjelina, nema oštrog granica, već su one fleksibilne, nema stabilnih, statičnih oblika ni neprobojnih i neraskidivih okvira kao u realnom životu. S tim u vezi je i odnos spram smrti, kojoj taj jaki osjećaj jedinstva života prkosi i poriče je. Smrtnost kao sastavnica ljudske prirode strana je mitskoj svijesti. Mit je snažna afirmacija života (a ne teorijsko dokazivanje besmrtnosti duše, kao u filozofiji – *Platon*). Generacije ljudi tvore neprekinuti niz koji se održava reinkarnacijom. Duše predaka pojavljuju se pomladene u potomcima. Prošlost, sadašnjost i budućnost gube razdjelnice i međusobno se slijevaju u jedan tijek.

Čovjekov život nije ograničen prostorno-vremenski; proteže se kroz čitavu prirodu i cijelu povijest. Trajanje svijeta i života u mitu je beskonačno. Dijalektička

igra nastajanja i nestajanja, propadanja i obnavljanja, jedinstven je proces kozmičkoga kontinuiteta postojanja (Cassier, 1978.).

Stari Egipćani, pak, zemaljskoj su se prolaznosti nastojali suprotstaviti balzamiranjem (kao što je slučaj i s »besmrtnim Lenjinom«).

Platon, koji se oslanjao na svojega učitelja *Sokrata*, i koji je učinio velik utjecaj na kasnije zapadno mišljenje, prvi je sustavno tragao za nečim stalnim, sigurnim i neprolaznim, nasuprot prividu i prolaznosti svijeta stvarnosti. To je za njega svijet savršenih ideja (dobra, pravednosti, istine). Stoga je onda smrt onaj trenutak kada se duša konačno oslobada okova tijela i dospijeva u carstvo vječnih ideja.

Utemeljitelj psihoanalize *S. Freud* smatrao je da se čovjek suprotstavlja smrtnosti podsvjesnim uvjerenjem u vlastitu besmrtnost, a jedan od rodonačelnika egzistencijalizma, *K. Jaspers*, tjelesnu smrt shvaća samo kao prijelaz u vječni Božji opstanak, odnosno, kao prevladavanje pojedinačnosti sveobuhvatnošću.

Suvremena, filozofijski i antropologijski potaknuta i orijentirana teologijska strujanja – protestantska dijalektička teologija (npr. *R. Bultmann*) i neke struje u katoličkoj teologiji (primjerice, *K. Rahner*, Novi katekizam) svoju tezu o čovjeku kao religioznom i eshatologijskom biću u osnovi izvode iz čovjekove ontičke podvojenosti (*diaphora*) i s time povezane njegove bitne povezanosti s nadnaravnim (*religio*) i usmjerenosti na bezuvjetno (*Unbedingte* – *P. Tillich*) (Ošljaj, 1999.).

Bultmann i eshatologijsko shvaća kao egzistencijalno pitanje, a ne samo kao zadnje – vremensko ili poslijevremensko. Naime, eshatologijsko tumači egzistencijalno – kao egzistencijalnu otvorenost prema Božjem zovu, prema novom životu, nadolazećemu iz konkretno nepredvidive budućnosti. Kršćanska egzistencija tek time dobiva smislenost, te je ona i eshatologijska egzistencija (Bultmann, 1929.).

Bog kao »apsolutno nova budućnost« ostaje »neizreciva tajna«, po *K. Rahneru*. U životu čovjeka kao »slušatelja Riječi« eshatologijsko je i aktualna, prisutna dimenzija (a ne isključivo »posljednje stvari«), i to u smislu otvorenosti za dopunjenje ovostrane egzistencije apsolutnom budućnošću (Rahner, 1966.). Rahner je, znači, prihvatio i zbiljskoga, živoga čovjeka i njegovu sadašnjost, njegov ovostrani zemaljski život, ali u svjetlu njegove upućenosti na dopunjenje. Time je njegovo shvaćanje eshatologije ujedno *antropologijsko* i *kristologijsko*, što pokazuje njegovu povezanost i uvažavanje Bultmannove interpretacije eshatologije, odnosno njihovu zajedničku upućenost na iste izvore i utjecaje Heideggerove filozofije egzistencije.

Na *M. Heideggera* je utjecao *S. Kierkegaard* koji se, ukazivanjem na paradoksnu osobnu egzistenciju, suprotstavio *Hegelovu* hladnom poimanju smrti kao uništenju pojedinačnoga i prijelazu u opće, tj. pojedinca samo kao momenta u razvoju apsolutne ideje. Heidegger naglašava vremenitost jastva (*Da – Sein*) i ljudskoga života koji se odvija prema skončavanju, »u sjeni smrti«, pa je tako i smrt kao gra-

nična mogućnost života i njezino prihvaćanje jedan od prezentnih, čak središnjih fenomena autentičnoga i neponovljivoga ljudskog postojanja i mišljenja. Time je Heidegger utjecao na egzistencijalistička shvaćanja *E. Finka* i *J. P. Sartrea*, koji smrt ipak drži apsurdom, jer je uvijek u osnovi osobno neočekivana i neprotumačiva, budući da nemamo nikakvo pravo iskustvo smrti.

Kao trajno, čovjeku ipak ostaje pitanje: je li tjelesno skončavanje doista čovjekov kraj, ništa, ili samo prijelaz u drugi, tajanstveni svijet; je li čovjekov vitalni princip – duša umire s tijelom ili seli u novi život?

Dakako, na to metafizičko pitanje o *eshatonu*, o transcendentnom raju ili paklu, konačnoga racionalnog, teorijskog odgovora nema, već je u zadnjoj instanci stvar praktičnoga doživljavanja, a-racionalnoga ili nadracionalnoga vjerovanja ili nevjerovanja.

Smrt kao fiziološki prestanak života, s mnoštvom njezinih mučnih lica i načina umiranja, bitna je čovjekova antropološka odrednica, jer besmrtni čovjek i ne bi bio više čovjek (i pitanje je što bi bio?). Na gornja filozofska pitanja nema konačnoga i sigurnoga odgovora. Na njih svaki pojedinac koji se pita, mora sebi odgovoriti: ili vjerovanjem u vječni život duše u jedinstvu i ljubavi s Bogom u onostranosti (a moguće su i sankcije), ili mirenjem s ništavilom (ili strahom od njega). Jednako tako i za paranormalne i parapsihološke pojave nema valjanih i sigurnih dokaza. Oni »dokazi« kojima se služe njihovi zastupnici (svjedočenja o doživljajima za vrijeme kliničke smrti, ili o prošlim životima npr.) nepouzdati su i problematični, pa i oni ostaju u području vjerovanja (ili nevjerovanja).

Smrt kao neminovna sastavnica (završetak) ljudskoga života, te vazda aficirajući i upitan njihov odnos, preciznije, odnos »ja« spram vlastite tjelesne, zemaljske prolaznosti i konačnosti, trajno je aktualan.

Taj usud čovjek nekako i može shvatiti, ali je mnogo teže to prihvatiti, tj. prihvatiti vlastito umiranje, vlastiti samrtni trenutak, o čemu upečatljivo govori *A. Solženjicin* opisujući umiranje Ivana Denisoviča.

U odnosu spram smrti postoje, znači, velike razlike, od shvaćanja tragike smrtnosti kao takve, kao generičkoga usuda, preko odnosa prema svim oblicima tuđe smrti (»prirodne«, junačke, prerane, iznenadne, nasilne, naprasne, masovne), do doživljaja vlastite. U odnosu prema tuđoj smrti postoje različiti rakursi, zapravo cijela ljestvica doživljaja, od same konstatacije činjenice smrti kao *memento mori*, do temeljne egzistencijalne potresenosti zbog smrti bliskih osoba koje su bitno obilježile naš život i koje tako nastavljaju »živjeti« u nama i više nego samo kao puko sjećanje ili uspomena.

U suvremenom užurbanom svijetu društveni odnos prema smrti drugoga, u odnosu prema nekadašnjemu, znatno se promijenio. Nekada je društvena zajednica bila pogodena smrću svojega člana i zajednički je na nju reagirala. Smrt je bila

društveni događaj koji je sve dirao i žalostio, za razliku od danas kada ona uopće (osim iznimno), nimalo ne smeta i ne zaustavlja svakodnevni društveni život. Nekada je umirući bio glavni protagonist u svojem umiranju, a danas se umire samotno u bolnici. To je tzv. »novi stil umiranja« u kojemu tuda smrt kao da ne smije nikome smetati (Tomašević, 2004.).

Bitno različito, kako je već rečeno, doživljavamo vlastitu smrt kao granicu, skončavanje i uništenje našega zemaljskog života i osobnosti i prijelaza u nepoznato i zagonetno, a što je teško prihvatiti bez ikakve bojazni od te nerasvjetljive tajnovite koprene.

O odgovorima na pitanje »Što mislite o životu poslije smrti?«

Na pitanje u anketnom upitniku o onostranom, vječnom životu duše poslije tjelesne smrti – »Što mislite o životu poslije smrti?«, u reprezentativnom uzorku od 2.220 ispitanika, njih 28,6% odgovorilo je da duša poslije smrti tijela boravi u raju ili u paklu, ovisno o djelima za života, što odgovara tradicionalnom kršćanskom odgovoru na to pitanje, odnosno u kršćanstvu trajno aktualnom vjerovanju u uskrnuće kao temelj i poklad kršćanske vjere.

Da podsjetimo, raj kao nagrada vjernicima i pravednicima, smješten je – za vječni blaženi život – u nebo, zamišljeno statično, kao viša, gornja sfera Zemlje, a pakao – kao mučna kazna za griješnike – smješten je dolje ispod Zemlje. Tu je vidljiv utjecaj staroindijske religije, gdje je vrhovni Bog bio lociran u nebo, a zemaljski Bog koji je simbolizirao plodnost, ali i zlo, kao zmaj koji je rova u zemlji. Ranokršćanski mislilac *Origen* uveo je kategoriju čistilišta, u kojemu se duša čisti od grijeha i tako pročišćena dospijeva u raj jer je, po njemu, vječni pakao prestroga kazna za sve grijeha, a crkveni sabor u Firenci 1439. prihvatio je čistilište kao dio crkvene dogmatike. Tek poslije *R. Descartesa*, kada se duša shvaća kao potpuno posebna supstancija, onostrani život, tj. raj i pakao počinju se smještati u duhovno područje, a u suvremenoj teologiji shvaćati kao stanja duše koja čovjek postiže svojim dobrim ili griješnim djelima u zemaljskom životu.

U reinkarnaciju vjeruje 6,3% svih ispitanika koji su potvrdili ponudeni odgovor »Poslije smrti duša se ponovo utjelovljuje i nastavlja živjeti«.

Značajan je broj i teorijski (*theoria*) i filozofijski (*philo-sophia*) zanimljivih (i primjerenih) agnostičkih odgovora »To se ne može dokučiti«, što je potvrdilo 23,5% ispitanika. Nevjerenje u vječni život u onostranosti izborom odgovora »Ne postoji život poslije smrti« izrazilo je 8,3% ispitanika.

Znatan je i broj odgovora (22,7%) onih ravnodušnih koji nemaju nikakav određen odnos spram eshatona i transcendencije: »Ne razmišljam o tome«, te odgovora »Ne znam«, što ga je iskazalo (10,6%) ispitanika. Ovi posljednji odgovori, međutim, nisu posve određeni i jednoznačni, jer se u njima dijelom nalaze moguć

agnostici i oni ravnodušni koji uopće ne razmišljaju o metafizičkom i eshatološkom, nego su utopljeni samo u ovostrano, empirijsko i materijalno.

U vjerničkoj pak populaciji, tj. među onim ispitanicima koji sebe smatraju vjernicima u različitim varijantama, na pitanje o životu poslije tjelesne smrti, od onih što su se izjasnili kao uvjereni vjernici koji prihvaćaju sve što njihova vjera uči, samo 50,8% vjeruje da poslije smrti duša boravi u raju ili u paklu, ovisno o djelima u ovostranom životu. U reinkarnaciju vjeruje 4,3%, a da se to ne može dokučiti smatra 17%, da ne postoji vječni život duše uvjereni je 4,8%, o tome ne razmišlja 14,3%, a ne zna 8,8% ispitanika.

Ovi odgovori već na prvi pogled pokazuju veliku disoluciju dogmatskoga sustava, kao i nedosljednost u velikoga broja deklariranih uvjerenih vjernika koji prihvaćaju sve što njihova vjera uči (49,2% ispitanika). Prema tome, oni objektivno i ne spadaju u skupinu vjernika za koju su se odlučili, nego prije u skupinu koja se odlučila primjerenije kao »Religiozan/na sam, premda ne prihvaćam sve što moja vjera uči«, odnosno u skupinu agnostika (s napomenom, da skupina ispitanika koja je odgovorila »Ne znam«, nije određena, pa u njoj mogu biti i skeptici i ravnodušni).

Konzistentnija u odgovorima skupina je ispitanika koja se svrstala među one koji su religiozni, ali ne prihvaćaju sve što njihova vjera uči. Samo 18,9% njih vjeruje da duša poslije smrti boravi u raju ili u paklu, 8,4% da se duša ponovo utjelovljuje i nastavlja živjeti, priličan ih postotak – (31%) vjeruje da se to ne može dokučiti, 5,5% da nema života poslije smrti i, također velik postotak onih koji o tom uopće ne razmišljaju – 26,2%, te onih koji ne znaju –9,9%.

Relativno dosljednima se mogu smatrati i odgovori skupine nesigurnih – »Dosta razmišljam o tome, ali nisam načistu vjerujem li ili ne«. Od njih, 5,7% vjeruje da duša poslije smrti odlazi u raj ili u pakao, 12,1% da se reinkarnira, očekivano visak postotak od 32,5% da se to ne može dokučiti, 13,4% ne vjeruje da postoji život poslije tjelesne smrti i opet dosta velik postotak ravnodušnih koji o tome ne razmišljaju – 22,3%, i onih koji ne znaju 14%.

I odgovori onih ispitanika koji sebe smatraju ravnodušnima prema religiji, ne mogu se označiti baš dosljednima, jer ljudi očito mogu u nešto vjerovati ili ne vjerovati i ostati prema tome ravnodušni. Od njih 4,35% vjeruje u život duše poslije smrti u raju ili u paklu, 3,6% ih vjeruje u reinkarnaciju, 17,3% ih je prema tome skeptično, 23% ne vjeruje u onostrani život poslije smrti te je, primjereno, visok postotak i onih koji o tome ne razmišljaju – 40,3% i onih koji ne znaju – 11,5%.

I u skupinu ispitanika koji drže da nisu religiozni iako nemaju ništa protiv religije, odgovori nisu odveć iznenađujući: 1,7% ih ipak vjeruje u život duše poslije smrti u raju ili u paklu, 3,4% u reinkarnaciju, 19% misli da se to ne može dokučiti, 22,4% ne vjeruje u vječni život poslije smrti, o tome opet visokih 34,5% ne razmišlja, ili ne zna – 19%.

I, konačno, u rubrici »Nisam religiozan/na i protivnik/ca sam religije« dobivamo (ako su točni) neke nedosljedne i nelogične odgovore: naime, 6,7% tih ispitanika, ipak vjeruje u vječni život duše, također 6,7% u njezinu reinkarnaciju, 13,3% je prema tome skeptično, tek 26,7% ne vjeruje u život poslije tjelesne smrti, i opet visok postotak, ravnodušnih prema tim graničnim ljudskim situacijama, tj. o njima ne razmišljaju 33,3% a 13,3% ih ne znaju.

Ako se sada ukratko osvrnemo na dobivene rezultate, uvažavajući i njihovu aproksimativnost i neke moguće i neizbježne stanovite nepreciznosti, onda možemo ponoviti da se radi o prilično manjoj ili većoj nekonzistentnosti u odgovorima svih naznačenih skupina ispitanika, što može biti rezultat određene nekoncentriranosti, neusredotočenosti ispitanika na pitanja i odgovore, ili o njihovoj neobaviještenosti i neznanju o sadržajima u upitniku, te o stanovitoj spomenutoj nepreciznosti instrumenta.

Riječ je prije svega o rubrici »Ne znam« u pitanju »Što mislite o životu poslije smrti« u upitniku, koja u sebi krije mogućnost osviještenoga, promišljenog agnosticizma i, s druge strane, mogućnost nemisaone, neduhovne ravnodušnosti spram temeljnih čovjekovih metafizičkih pitanja, u koje svakako spada i svagda aficirajuće pitanje o vječnom životu (ili nepostojanju) duše u eshatonu.

Zanimljivo je ove odgovore usporediti s odgovorima na slična ili jednaka pitanja u nekim drugim istraživanjima, primjerice s odgovorima u upitniku »Europsko istraživanje vrednota« 1999. koje se odnosilo na Hrvatsku. Rezultati su prilično podudarni. Na pitanje »U što od dolje navedenoga vjerujete?« na ponuđenu mogućnost »u život poslije smrti« potvrdno je odgovorilo 59,4% ispitanika iz uzorka od 1.003 ispitanika, dakle nekoliko postotaka više. Negativno je odgovorilo znatno više – 28,4% ispitanika, preko 20 postotaka više. Znatno je manji postotak onih koji »ne znaju« – 10,6%, dakle u osnovi agnostika, ili »nema odgovora« – 1,6% (Črpić, Rimac, 2000.: 203).

Na posebno pitanje o reinkarnaciji odgovorio je opet prilično visok postotak – 19,3% ispitanika, dakle skoro 15% više. Općenito gledano te razlike nisu značajno velike.

No, nešto su veće razlike naših rezultata od rezultata istraživanja »Vjera i moral u Hrvatskoj« iz 1997./98. na uzorku od 1.245 ispitanika. Na pitanje »Što mislite da će biti poslije smrti?« samo je 38,2% ispitanika potvrdilo odgovor »mislim da poslije smrti postoji drugi život«. Značajno je veći broj agnostika – »ne mogu znati što ima« 21,3% te »ne znam, nisam siguran« 26,4% (Črpić, Rimac, 1998.: 489).

Odgovori o reinkarnaciji su podudarni – 4%, nešto je veći broj odgovora »ništa« – 9,7%, dakle oko 5% više.

Nije jednostavno objasniti te razlike, osobito u postotku teističkih odgovora koji su u osnovi u skladu s osnovnim zasadama (kršćanske) vjere, a osobito agno-

stičkih, gdje su one značajne. Teško da se to može protumačiti samo vremen-skom distancom između uspoređenih istraživanja (i svime što ona sa sobom nosi) ili razlikom primijenjenih istraživačkih instrumenata i njihove strukture. Za to bi svakako trebale detaljnije usporedbe. Uvijek su pak najbolja nova istraživanja sa sretnim spojem teorije i empirije, koja bi mogla pratiti te suptilne, međusobno povezane duhovne i društvene fenomene i fluidne procese.

Literatura

1. Berčić, Boran (2004.): Smrt. – *Filozofska istraživanja*, Zagreb, 24 (2004) 3/4 (94/95): 861-882.
2. Bultmann, Rudolf (1928.): Die Bedeutung der dialektischen Theology für die neutesta-mentische Wissenschaft. – (Theologische Blater, VII.)
3. Črpić, Gordan; Rimac, Ivan (1998.): Pregled postotaka i aritmetičkih sredina (MEAN). – *Bogoslovska smotra*, Zagreb, 68 (1998) 4: 483-511.
4. Črpić, Gordan; Rimac, Ivan (1998.): Pregled postotaka i aritmetičkih sredina (M): Eu-ropsko istraživanje vrednota – EVS 1999. – *Bogoslovska smotra*, Zagreb, 70 (2000) 2: 191-232.
5. Cassirer, Ernst (1978.): Ogljed o čovjeku. – Zagreb: Naprijed.
6. Fink, Eugen (1984.): Osnovni fenomeni čovekova postojanja. – Beograd: Nolit.
7. Hulin, Michel (1989.): Skriveno lice vremena. – Zagreb: Naprijed.
8. Moren (Morin) Edgar (1982.): Čovek i smrt. – Beograd: BIGZ.
9. Ošljaj, Borut (1999.): Homo diaphoricus. – Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
10. Rahner, Karl (1966.): Christentum als Religion der absolute Zukunft: Gespräche der Paulus Gesellschaft. – München; Wien: Europa Verlag.
11. Toma (Thomas), Louis W. (1980.): Antropologija smrti I, II. – Beograd: Prosveta.
12. Tomašević, Luka (2000.): Smrt i umiranje danas. – *Filozofska istraživanja*, Zagreb, 24 (2004) 3-4 (94/95): 883-904.

Original scientific paper

Nikola Skledar

Institute for Social Research in Zagreb, Zagreb, Croatia

On life after death

Summary

This paper deals firstly with death as an imminent constituent and destiny of a transient and eventual human earthly life and the man's relationship to death itself, and to possible eternal life of the soul after physical death in an otherworldliness as the man's biggest enigma and mystery. Furthermore, in the second part of the paper we examine the answers of the representative sample of the respondents to the question from the survey: »What do you think about life after death?«. Even more than it was expected, these answers show a considerable inconsistency and unpredictability of declared believers and non-believers in relation to this tough and eternal human problem. However, this can partly be explained as a consequence of ignorance and lack of concentration of the respondents during the long lasting interview but at any rate also as an outcome of the difficulties and dilemmas when faced with this complex, enigmatic, never-ending and actual human question.

Key words: death, relationship towards death, life after death, religiosity, non-religiosity

Received on: 20th May, 2005

Accepted on: 12th June, 2005

Nikola Skledar

Institut de Recherches sociales à Zagreb, Zagreb, Croatie

La vie après la mort

Résumé

Cet article traite premièrement la mort comme un constituant imminent et le destin d'une terrestre, passagère et finale vie humaine et le rapport de l'homme à la mort elle-même et à une possible vie éternelle de l'âme après la mort physique dans un monde de l'au-delà, comme les plus grands énigme et mystère de l'homme. En outre, dans la deuxième partie du papier nous examinons les réponses du groupe représentatif des répondants à la question de l'enquête: »Que pensez-vous de la vie après la mort?«. Encore plus que c'était prévu, ces réponses montrent une contradiction et une imprévisibilité considérables des croyants avoués et non-croyants par rapport à ce difficile et éternel problème humain. Cependant, ceci peut être expliqué en partie par suite de l'ignorance et la manque de concentration des répondants pendant un interview assez long mais en tout cas aussi comme une conséquence des difficultés et des dilemmes une fois confrontés à cette énigmatique, complexe, interminable et réelle question humaine.

Mots-clés: la mort, rapport à la mort, la vie après la mort, bigoterie, non-bigoterie

Reçu: le 20 mai 2005

Accepté: le 12 juin 2005